

STAD VAN STICHTING, STAD VAN VERZET:

Over een rechter, Rome en de EU

Niels Graaf

Rome herinnert. Op het binnenhof van het Palazzo dei Conservatori, een van de Capitolijnse musea, hangt een opmerkelijk, maar onopvallend plakkaat. Klassieke omlijsting, twee meter breed, anderhalve meter hoog, tekst in het Latijn – geen toerist kijkt er naar op of om.¹ Even verderop wachten tenslotte de veel populairdere antieke en barokke kunstschaten. Op het gevaar af te vervallen in anekdotisme: toen de schrijver van dit stuk te lang voor het plakkaat bleef staan, merkte een attente suppoost op dat het object geen onderdeel vormt van het museum. Daarin had hij niet helemaal ongelijk. Ondanks het gebruik van het Latijn komt het plakkaat uit de 21^e eeuw. Het is geplaatst in 2004 en de tekst luidt als volgt:

‘Op de 29^e dag van de maand oktober, in het jaar des Heren 2004, op deze zeer heilige Capitolijnse heuvel, de citadel van de zegenrijke stad en de wereld, in de beroemde en verheven zaal die vernoemd is naar de Horatii en Curatii, hebben de regeringsleiders van de naties die verenigd zijn in de Europese Unie, een verdrag ondertekend over de vaststelling van een constitutie, opdat met één geest, één wil en één doel de Europese volkeren zich verenigen als het lichaam van één volk.’ (fig. 1)²

Het zijn woorden die verwijzen naar de ondertekening van een verdrag dat uiteindelijk een doodgeboren kindje zou blijken. In 2005 schoten Franse en Nederlandse kiezers in hun europareferenda met een onverbiddelijk *Non* en *Nee* de plannen voor een Europese grondwet af. Wat rest is een te vroeg opgehangen plakkaat - in het Latijn. Je vraagt je bijna af waarom de tekst nooit is weggehaald: het nee tegen de Europese Grondwet was ten dele ook een protest tegen juist dit soort grootspraak. Wat dat betreft vormt het plakkaat ook een mooie illustratie van één kant van de relatie tussen

de stad Rome en de EU. Eén kant inderdaad, de relatie heeft sinds de oprichting van de EU namelijk altijd twee zijden gekend. Rome faciliteerde weliswaar het ceremoniële decor van de Europese eenwording, maar was ook de eerste stad die zich keerde tegen het Europese avontuur. De geschiedenis van Brussel en Rome is er een van twee heuvels en twee *palazzi*. Een gewaagde stelling die een bescheiden uiteenzetting verdient.

Om met het eerste Romeinse *palazzo* te beginnen: de reden waarom de Europese grondwet van 2004 juist werd ondertekend in één van de stadspaleizen van de Capitolijnse musea gaat terug tot 1957. Het was in dit *palazzo*, in de Sala degli Orazi e Curiazi, waar op 25 maart 1957 door de regeringsleiders van West-Duitsland, Frankrijk, Italië, Nederland, België en Luxemburg het Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap en het Verdrag ter oprichting van de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie werd ondertekend (fig. 2). Deze verdragen van Rome, zoals ze in de volksmond genoemd worden, zijn de stichtingsakten van de Europese Unie. Naast veel technische details werd in deze

documenten vastgelegd dat er naar moest worden gestreefd ‘de grondslagen te leggen voor een steeds hechter verbond tussen de Europese volkeren’.³ De tweede gang naar Rome in 2004 ter ondertekening van de Europese Grondwet moet begrepen worden in deze traditie, evenals de herdenking van de Verdragen van Rome in 2017 (waar Angela Merkel de eurokritische *Cinque Stelle* burgemeester van Rome Virginia Raggi voorbijliep).⁴ Het heeft er in ieder geval veel van weg dat de eeuwige stad is verworpen tot een *lieu de mémoire* voor het Europese project.⁵

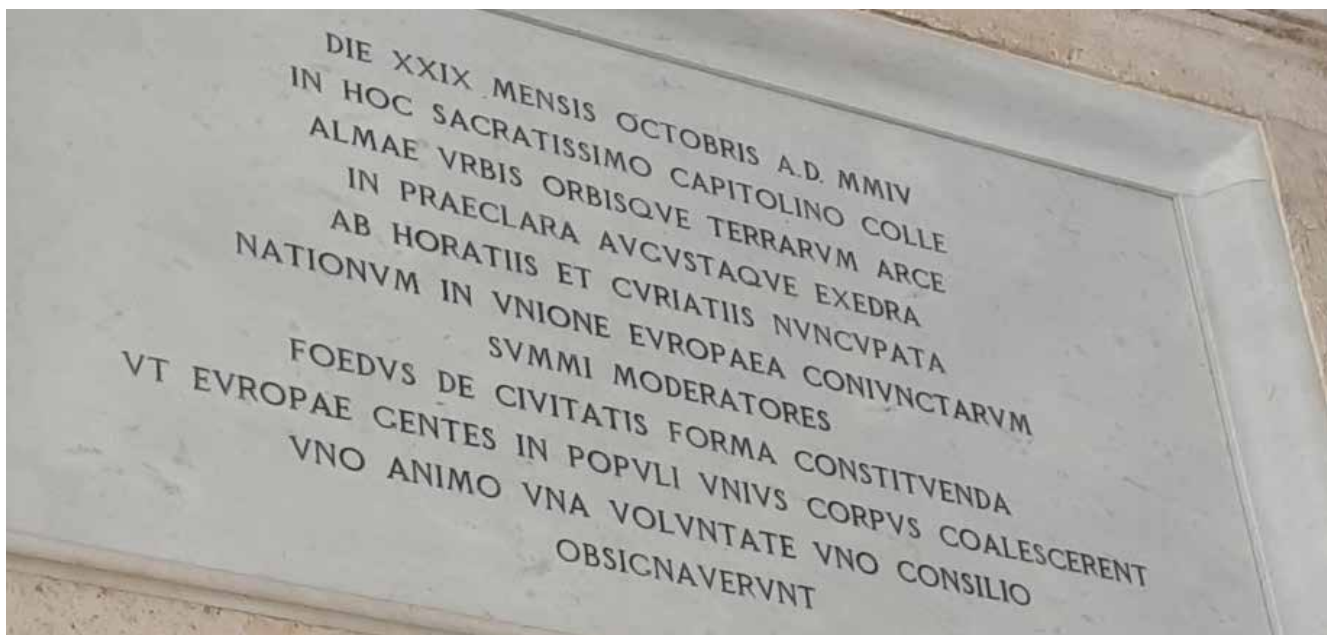
Een bekend verleden voor een nieuw Europa

De keuze voor Rome als geboortestad van de Europese eenwording was geen toevallige. Tijdens de voorbereidingen in 1957 was de Belgische minister van buitenlandse zaken Paul-Henri Spaak daarover helder. Hij stelde voor om de ceremonie te organiseren in Rome omdat het ‘de meest verheven van onze hoofdsteden’ was, en ‘dan al drie keer Europa de beschaving bracht’.⁶ Daarmee doelde Spaak op het Romeinse Rijk, de ‘ver-

lichting’ die het katholieke geloof had gebracht en tot slot de Europese eenwording. Deze retoriek moet begrepen worden in de context van de nasleep van twee verwoestende wereldoorlogen. Minder romantisch is de kanttekening dat het pleidooi van de Belg toch vooral een *quid pro quo* was voor het Italiaanse meestemmen voor Brussel als Europese hoofdstad. Of ambtenaren in de Belgische hoofdstad met deze keuze gelukkig zijn, is de vraag.

Rome als het decor van ondertekening was natuurlijk geen vreemde keuze. Het was de manier om een uniek project – de Europese eenwording – te funderen op een herkenbaar en gedeeld verleden. In het barokke Rome triomfeerde de Europese geschiedenis. De stad was hoofdstad van het Romeinse Rijk en later de hoofdstad van de Katholieke Kerk, dus zowel een wereldse hoofdstad als een religieuze. Door te varen op dit kompas van de geschiedenis hoopten men het Europese project aan het publiek voor te stellen als passend in een lange traditie. Tijdens de ceremonie verkondigde de Duitse bondskanselier Adenauer wat

Fig 1: Plakkaat ter herinnering Verdrag tot vaststelling van een grondwet voor Europa, 2004, marmer, Musei Capitolini, Rome.

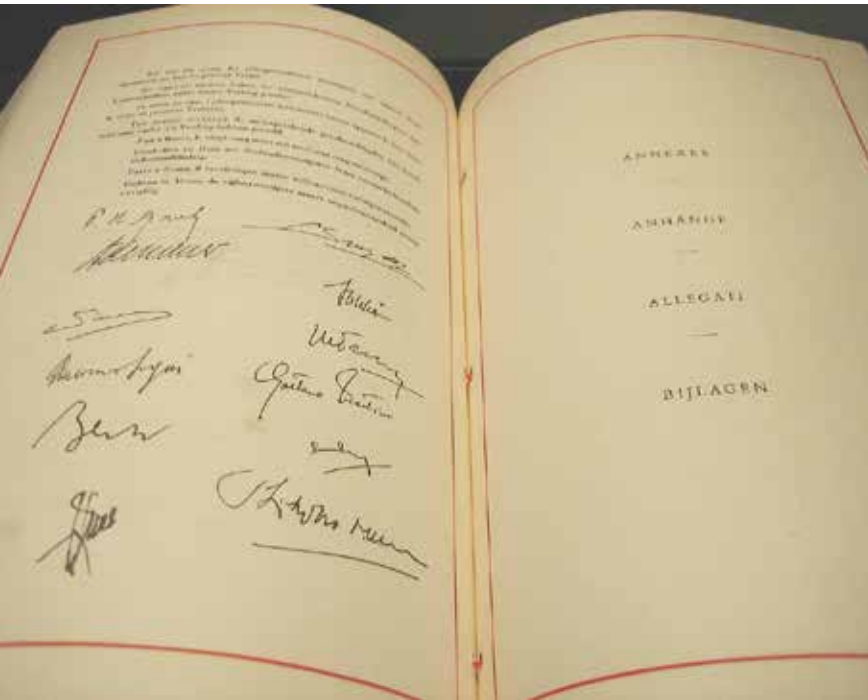

Fig 2: Verdrag van Rome ondertekend door de regeringsleiders in de Sala degli Orazi e Curiazi, 25 maart 1957, Archief van de Raad van Europa.

dat betreft al dat ‘Europa geen waardigere setting had kunnen vinden voor deze bijeenkomst dan zijn meest eerbiedwaardige stad’.⁷ Meer dan Parijs, Amsterdam, Luxemburg of Brussel, was Rome naar vorm en inhoud een Europese stad. Die herkenbaarheid moest duidelijk maken dat het Europese project niet een artificieel product was van de naoorlogse periode, maar een vanzelfsprekende vervolgstap. Het was wat dat betreft zowel een flirt met de geschiedenis als met de eeuwigheid. De keuze voor Rome was het erkennen van een traditie en een poging om de EU daarin op te nemen.

Plaats van herinnering

De plaats van tekening in Rome was ook niet toevallig. Het Palazzo dei Conservatori staat op de Capitolijs, de voornaamste van de zeven heuvels van Rome, op de fundamenten van de tempel ter ere van oppergod Jupiter. Het is het hart van de stad waar de symbolieke en de fysieke herinnering aan het oude Rome altijd nabij is: voor de ingang van het palazzo staat het bronzen ruitersstandbeeld van Marcus Aurelius. Aan

de zuidkant ligt het Forum Romanum, het centrum van de oudheid. Daarmee was de gekozen locatie, ingebed tussen de restanten van het Romeinse rijk, een voortdurende (fysieke) herinnering aan de centrale rol van de stad in de westerse geschiedenis.⁸ Ook de zaal waar de regeringsleiders plaats namen, de Sala degli Orazi e Curiazi, was niet zonder betekenis. Onder een hemel van fresco’s die de ontstaansgeschiedenis van Rome uitbeelden, werd het verdrag getekend (fig. 3). Aan beide uiteindes van de tafel stonden barokke beelden van pausen Urbanus VIII Barberini en Innocentius X Pamphili. De boodschap was duidelijk: het oude blijft, de EU stapelt zich er slechts bovenop. Slechts een nieuw hoofdstuk werd toegevoegd aan een al klassiek verhaal.

Dan de ceremonie zelf. Klokslag zes uur in de namiddag was de zaal gevuld. De burgemeester van de stad opende ‘in naam van het Eeuwige Rome’. Daarna greep de Italiaanse minister van buitenlandse zaken Martino het ogenblik aan om een nieuwe ‘era in de geschiedenis van de Europese volkeren’ aan te kondigen. Voor de tekening van de verdragen kon beginnen, sprak de Luxemburgse minister van buitenlandse zaken Bech met gevoel voor de klassieken: *ceterum censeo Europa esse construendum*. Daarop tekenden de aanwezige regeringsleiders de blanco vellen papier: de onderhandelingen hadden tot het laatste moment geduurd en er was geen tijd meer om de tekst in de vier officiële talen te verspreiden. Om 18:53 zat het er na minder dan een uur op. De Nederlander Linthorst Homan legde als laatste zijn pen neer. Een minutenlang applaus volgde. Ook in een ander gedeelte van de stad werd dit nieuws enthousiast ontvangen: vanuit het Vaticaan werden de klokken geluid – en de rest van de kerken in de stad volgden. Ook werd het bericht verspreid dat er werd gehoopt dat de ondertekening de aankondiging was van een nieuw tijdperk.⁹

Roberto Ducci, de Italiaanse voorzitter van de *Groupe de Rédaction* van het Verdrag,

schreef terugblikkend met enig gevoel voor historische sensatie:

‘In het Palazzo Senatorio werden de oude klokken geluid. Hun plechtige galm vermengde zich met die van de bronzen trompetten en weergalmde door de eindelijk serene lucht. [...] Op het plein waren nu veel meer mensen, sommigen juichten en schreeuwden. Ik en een paar van mijn vrienden stuurden onze chauffeur met de dienstauto weg en kozen ervoor om via de klassieke trappen de Capitolijs te verlaten, op weg naar de huizen van de Colonna's. Dit was inderdaad, zo voelden we, de meest verheven plek op aarde, de plek waar het Palladium van Troje de stad en de wereld al millennia had beschermd, waar de goden van verre stammen het burgerschap hadden gevonden, waar het altaar van

de Nieuwe Alliantie het heiligdom van Jupiter de almachtige had vervangen en waar Michelangelo ter ere van de Renaissance het mooiste monument had neergezet. En hier, diezelfde middag, waren de deuren van hoop opengeslagen - zo leek het - voor ons en voor miljoenen mannen en vrouwen, die nu konden uitkijken naar een gelukkigere toekomst'.¹⁰

Ooh ooh Italië

Maar er was ook een ander Rome. Hoewel de Italiaanse politiek in de eerste decennia zeer positief tegenover het Europese project stond,¹¹ was niet de gehele *trias politica* tevreden over de ontwikkeling. Op één van die andere zeven heuvels van de stad, op de Quirinaal, in het Palazzo della Consulta, manifesteerde zich buiten het zicht van het grote publiek één van de eerste eurosceptische tegezeten (fig. 4). In dit stadspaleis

Fig 3: Ondertekeningsceremonie Verdrag van Rome in Sala degli Orazi e Curiazi, 25 maart 1957.

Fig 4: Palazzo della Consulta, Corte costituzionale italiana.

was sinds 1948 de *Corte costituzionale* gevestigd, het Italiaanse Constitutionele Hof. Institutioneel geboren uit de verloren Tweede Wereldoorlog, is de voornaamste taak van dit Hof het bewaken van de Italiaanse constitutie van 1948 en de daarin vervatte fundamentele rechten tegen parlementair wettelijk onrecht. Het fascisme lag nog vers in het geheugen – en daarmee het besef dat wetten ook besmet kunnen raken.¹² In de praktijk betekende dit dat de *Corte* als een van de belangrijkste ‘*organi di garanzia*’ van de naoorlogse constitutionele ordening in staat was om regelgeving te toetsen aan de Italiaanse constitutie.¹³ Alleen de lagere rechtsbanken kunnen een wet ter controle aandragen bij dit Hof. Als de <Corte> een wet classificeert zijnde in strijd met de Italiaanse grondwet, is het alsof die wet is ingetrokken.¹⁴

Aanvankelijk kwam de Europese Unie niet in het vaarwater van de *Corte*, maar dat veranderde op 5 februari 1963. Dat lag overigens niet per se aan de Europese Unie, maar aan de handelswijze van het Hof van Justitie

van de Europese Gemeenschappen (tegenwoordig: Hof van Justitie van de Europese Unie). Op die dag wees het Hof, dat gevestigd is in Luxemburg, een belangrijk arrest af, waarin de Nederlandse overheid een hoofdrol speelde. Wat was er aan de hand? Het bedrijf Van Gend en Loos daagde de Nederlandse overheid voor de rechter in Luxemburg omdat het meer invoerrechten moest betalen voor een Duits product (fig. 5). Een dergelijke verhoging van invoerrechten was in strijd met het Verdrag van Rome. Het Luxemburgse Hof liet het echter niet bij deze constatering, maar vermeldde ook nog even dat het Verdrag van Rome ‘een nieuwe rechtsorde’ had gecreëerd. Dit stond niet expliciet in het verdrag, maar was volgens de EU-rechter op te maken uit het Verdrag van Rome als het gelezen wordt naar ‘de geest, de structuur en de bewoordingen’.¹⁵ Die interpretatiecriteria boden een hoop vrijheid - je kunt er alle kanten mee op. De onduidelijkheid die daar het onvermijdelijke gevolg van was, werd onder Italiaanse juristen (maar ook zeker Duitse) niet gewaardeerd.

Een jaar later reageerde daarom de *Corte*, in een zaak over nationalisatie van de elektrische industrie in Italië, met het *Costa v. E.N.E.L.*-arrest. Het Italiaanse constitutionele hof stelde hier dat de relatie tussen Europees en nationaal recht simpel was: het meest recente stuk regelgeving ging voor.¹⁶ Dat was geen onschuldig statement. Het betekende dat de Italiaanse overheid door het uitvaardigen van een nieuwe nationale wet op zeer simpele wijze Europese regelgeving kon omzeilen – een nieuwe wet heeft immers voorrang. Dat was natuurlijk een zeer onwenselijke ontwikkeling vanuit het Brusselse perspectief en de reacties waren gemengd. Zo legde Maurice Lagrange, de toenmalige Advocaat-Generaal van het Luxemburgse Hof, met enige dramatiek de nadruk op ‘de rampzalige gevolgen [en die uitdrukking is werkelijk niet overdreven] die een dergelijke jurisprudentie zou hebben voor het functioneren van het in-

stitutionele stelsel van het E.E.G.-Verdrag en bijgevolg voor de gehele toekomst van de gemeenschappelijke markt' (fig. 6). Hij vervolgde tegelijkertijd met de mededeling dat hij geen ogenblik veronderstelde dat:

'Italië, het land dat steeds in de voorste gelederen heeft gestaan bij het bevorderen van de Europese gedachte, Italië, het land van de conferentie van Messina en het Verdrag van Rome, geen constitutioneel middel zou weten te vinden om het de Gemeenschap mogelijk te maken voort te bestaan in volledige overeenstemming met de bij het gemeenschappelijk handvest ingestelde regels.'¹⁷

De geboorte van een rechtsorde en de *costituzionalisti italiani*

Nog hetzelfde jaar wees het Luxemburgse Hof het beroemde (en gelijknamige) *Costa v. E.N.E.L.*-arrest. Daarin verkondigde het Hof dat EU regelgeving 'op grond van zijn bijzonder karakter niet door enig voorschrift van nationaal recht opzij kan worden

gezet [...] dit impliceert dat hun [van de lidstaten] soevereine rechten definitief zijn beperkt, zodat latere eenzijdig afgekondigde wettelijke voorschriften, die tegen het stelsel van de Gemeenschap ingaan, iedere werking ontberen'.¹⁸ Dit wegzetten van nationaal recht klinkt dreigend, net zoals de expliciete erkenning dat de soevereiniteit van de lidstaten is beperkt, maar was uiteraard noodzakelijk om een gemeenschappelijke markt te creëren met gelijke regels. Vanuit de lidstaten werd er wel wat gemord, maar de kritiek richtte zich vooral op het punt dat een 'vreemde' EU-rechter dacht te weten wat er bedoeld was in het Verdrag van Rome.¹⁹

In 1970 barstte er breed gedragen kritiek los onder Italiaanse juristen.²⁰ Toen ging het Hof in Luxemburg in het arrest *Internationale Handelsgesellschaft* nog een stap verder door te stellen dat het Europees recht zelfs voorrang had op nationale constituties.²¹ Het idee was tot dusverre dat het primaat van het Europese recht stuk liep op de be-

Fig 5: Gezicht op de goederenloods van Van Gend & Loos te Leiden, met een vrachtwagen van Van Gend & Loos, foto, 1957, h 13 cm x b 18 cm, Het Utrechts Archief.

ginselen van de nationale grondwetten. In het Palazzo della Consulta werd deze boodschap door de *Corte Costituzionale* met ergernis ontvangen.²²

Dat was niet heel vreemd. Het betekende in feite een degradatie van de nationale constituties tot provinciaal recht. De consequentie daarvan was volgens *costituzionalisti italiani* bitter - nationale constitutionele hoven waren blijkbaar slechts provinciale rechtbanken. Als de *Corte* akkoord ging met

deze ‘memo’ ging ze eigenlijk akkoord met een degradatie. Boven de nationale grondwetten zou voortaan het almachtige Europese recht zweven. Alleen het Hof in Luxemburg had daar iets over te zeggen. Extra pijnlijk was dat er na de oorlog langzaam maar zeker een ‘constitutioneel patriotisme’ was gegroeid rondom de Italiaanse grondwet en het Hof. Deze instituten lieten niet alleen zien dat Italië had geleerd van het fascisme, maar boden ook iets nieuws om trots op te zijn, hetgeen dan ook verleden tijd zou zijn.²³ Daarnaast kwam de vraag op of het wel zo verstandig was om alle controlebevoegdheden aan Brussel uit te besteden. Grondrechten waren in de Europese verdragen niet te vinden.²⁴

Roma locuta, causa finita

Een reactie bleef dan ook niet lang uit, het Italiaanse Hof pareerde snel. In het arrest *Frontini* ging de *Corte* voor de eerste keer uitgebreid in op het wezen van de Europese rechtsorde en in niet mis te verstane bewoordingen. Vanaf de Quirinaal werd onomwonden geclaimd dat het ‘eigenlijk niet nodig is om op te merken’ dat beperkingen van de soevereiniteit gefundeerd op het Verdrag van Rome geenszins uitstrekken tot de ‘fundamentele principes van onze constitutionele orde en de onvervreembare rechten van de mens’. En even belangrijk: de *Corte* behield zich het recht voor het EU-verdrag en de daarop gebaseerde EU-regelgeving en beleid van EU-instituten te toetsen aan deze rechten en mogelijk onconstitutioneel te verklaren.²⁵ In andere woorden: Rome kon het Verdrag van Rome buiten toepassing verklaren. Op die manier bleef Italië heer en meester over zijn lot.

Volgens de *Corte* moest het worden uitgesloten dat de EU ooit de bevoegdheid aan zichzelf zou toekennen om fundamentele rechten en principes te schenden. Hoewel de normale Italiaanse wetgeving lager gewaardeerd werd dan de Europese regelgeving, de constitutie torende er nog steeds bovenuit. Met deze juridische conclusie had

het Romeinse Hof zich weer gekroond tot hoogste autoriteit.²⁶ Op de Quirinaal lag immers nu de bevoegdheid om te beslissen of er sprake was van ‘fundamentele constitutionele beginselen’. *Roma locuta, causa finita*. Dit had uiteraard consequenties voor de beeldvorming. Waar de Eeuwige Stad gedurende een lange tijd geassocieerd was met het Verdrag van Rome, en in analogie daarmee met de geboorte van de Europese Unie, vervaagde dit beeld behoorlijk nadat het Italiaanse constitutionele Hof vanaf de Quirinaal een blok aan het been van het Europese project werd.

Controlimiti: een Romeins exportproduct

Het veranderende imago van Rome werd vooral gestimuleerd door de opleving van een intensieve discussie over de achterliggende ideeënwereld van de *Corte*. Onder Italiaanse rechtsgeleerden werd er meer en meer gesproken over het bestaan van zogenaamde *controlimiti* - de inperking van limiteringen van de Italiaanse soevereiniteit - ter bescherming van de *principi inviolabili* in de Italiaanse constitutie.²⁷ Dit was geen instrument om het Europese project te breken, maar enkel een eeuwig voorbehoud vanuit de Eeuwige Stad: een veiligheidsmechanisme dat in werking treedt bij grove misstanden van de Europese Unie.

Hoewel deze opvatting tot op de dag van vandaag binnen de *Corte* en onder Italiaanse juristen leeft, ligt de blijvende betekenis ervan elders in Europa. Het arrest *Frontini* en de theorie van *controlimiti* is het belangrijkste constitutionele exportproduct van Italië uit de recente geschiedenis. Het meest duidelijke voorbeeld daarvan vinden wij in Duitsland. Een jaar na *Frontini* wees het *Bundesverfassungsgericht*, het Duitse Constitutionele Hof, het Europese project nogmaals op zijn grenzen. In het beroemde Solange-arrest stelde het Duitse Hof dat zolang de EU geen grondrechtenbescherming biedt die gelijkwaardig is aan de Duitse constitutionele ordening, EU-regelgeving ‘ge-

Fig 6 (links): Portret van Maurice Lagrange, 1948-1967.

Fig 7 (rechts): Portret van Marta Cartabia, 2017.
Foto: Max Allegritti.

woon' getoetst werd aan de Duitse Grondwet.²⁸ Dit was een variatie op Romeinse woorden. In 1986 werd de invloed van de eerdere beslissing van het Italiaanse constitutionele Hof nog duidelijker. In het zogenaamde Solange II arrest werd er expliciet verwezen naar de Romeinse voorloper. Ook in Duitsland was er een bepaalde 'identiteit van de constitutionele orde' die te allen tijde verdedigd moest worden.²⁹ Andere constitutionele hoven - van Madrid, Parijs tot Praag - volgden in de jaren daarna.³⁰

Hoewel de Duitse doctrine duidelijk werd geïnspireerd door het eurosceptische voorbeeld uit Rome, raakte deze 'Romeinse oorsprong' gedurende de loop der decennia in de vergetelheid. De reden daarvoor is simpel: de *Corte* blies al snel minder hoog van de toren en het Duitse Hof vervulde de rol van blaffende hond met verve.³¹ Dat betekent niet dat het Italiaanse Hof nu netjes in lijn loopt met Brussel. Marta Cartabia, vice-president van de *Corte*, stelde in 2018 nog onomwonden: 'Als je mijn kinderen vraagt, "Waar komen jullie vandaan" zullen zij nooit zeggen: "Ik kom uit Europa"(...) Zij kwalificeren zichzelf als Italiaan. (...) Het Europese integratieproject is de nationale kant vergeten. De Europese identiteit is gefundeerd op de natiestaat - niet tegen de natiestaat. Dit laatste is een misvatting waar de EU schuldig aan is' (fig. 7).³²

Het zijn woorden die botsen met de tekst die is afgebeeld op het intrigerende plakkaat in het Palazzo dei Conservatori. Daarop wordt verteld over hoe 'de Europese volkeren zich verenigen als het lichaam van één volk'. Deze combinatie van uitersten laat zien dat er niet één Rome is. De tegenpolen symboliseren de tweeledige verhouding van Rome en Brussel. De Eeuwige Stad legitimeerde het Europese project door haar op het Capitool de nodige historische fundamenten te verschaffen, maar schiep tegelijkertijd op de Quirinaal een traditie van eurosceptis. Om te komen waar wij zijn

begonnen: de geschiedenis van de relatie tussen Europa en Rome is er een van twee heuvels en twee *palazzi*.

-
1. Met dank aan Frits van Oostrom die mij in Rome op het spoor zette van de cultuurhistorische omlijsting van Europese verdragen en Bastiaan van Ganzen voor zijn scherpe observaties in het Palazzo dei Conservatori.
 2. *DIE XXIX MENSIS OCTOBRIS AD MMIV IN HOC SACRATISSIMO CAPITOLINO COLLE ALMAE URBISQUE TERRARUM ARCE IN PRAECLARA AUGUSTAQUE EXEDRA AB HORATIIS ET CURATIIS NUNCUPATA NATIONUM IN UNIONE EUROPEA CONIUNCTARUM SUMMI MODERATORES FOEDUS DE CIVITATIS FORMA CONSTITUENDA UT EUROPAE GENTES IN POPULI UNIUS CORPUS COALESCERENT UNO ANIMO UNA VOLUNTATE UNO CONSILIO OBSIGNAVERUNT* (vertaling door auteur).
 3. Preambule, *Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap*, 1957, II.
 4. Voor de beelden zie: <https://tv.iltempo.it/home-tv/2017/03/26/video/lei-e-la-sindaca-la-merkel-snobba-virginia-raggi-1026725/>.
 5. L. Kunhardt, *European Union: The Second Founding the Changing Rationale of European integration* (Baden-Baden 2008) 70.
 6. H. Hansen-Magnusson en J. Wüstenberg, 'Commemorating Europe?: Forging European Rituals of Remembrance through Anniversaries', *Politique européenne*, 37 (2012) 44-70, 24.
 7. F. Knipping, *Rom 25. März 1957: Die Einigung Europas* (München 2004) 10.
 8. Voor meer informatie over deze plaats van herinnering: J. Moralee, *Rome's Holy mountain. The Capitoline Hill in Late Antiquity* (OUP 2018).
 9. Voor een uitgebreid verslag van de ceremonie zie: Knipping (2004).
 10. Hansen-Magnusson en J. Wüstenberg (2012) 30. (vertaling auteur)
 11. Zie over deze verhouding: Nicola Lipo, Giovanni Piccirilli, *The Italian Parliament in the European Union* (Oxford 2017).
 12. Voor een uitgebreider historisch portret: M. Cap-

pelletti, *Il controllo giudiziario di costituzionalità delle leggi nel diritto comparato* (Milaan 1968).

13. G. Silvestri, *Le garanzie della Repubblica* (Giappichelli 2009). Een rijke algemene inleiding in de Italiaanse rechtscultuur biedt: E. Colombo – L.A.H. Kvestad, 'An Introduction to Italian Legal Culture' in S. Koch - J. Ø. Sunde – (eds), *Comparing Legal Cultures*, Fagbokforlaget, 2019 (forthcoming).

14. M. Cartabia, 'Of Bridges and Walls: the "Italian Style" of Constitutional Adjudication', *Italian Journal of Public Law*, 1 (2016) 47.

15. W. T. Eijsbouts, *Het verdrag als tekst en als feit. De wedergeboorte van het Europese recht uit het vallen van de Berlijnse Muur* (Amsterdam 2002) 11; H. Lindahl, 'Acquiring a Community: The *acquis* and the institution of European legal order', *European law journal* 9 (2003), 433-450.

16. . Corte costituzionale italiana, *Costa v. Enel e soc. Edisonvolta*, 7 March 1964, *Foro Italiana* (1964 I, 465).

17. A. Oppenheimer, *The Relationship Between European Community Law and National Law: The Cases* (Cambridge 2003) 59.

18. Hof van Justitie van de Europese Unie, *Case C-6/64 Flaminio Costa v E.N.E.L.* (1964; 585).

19. Zie voor bijvoorbeeld Duitsland: B. Davies, *Resisting the European Court of Justice: West-Germany's confrontation with European law, 1949-1979* (Cambridge 2012).

20. P. Ruggeri Laderchi, 'Report on Italy', in: A. Slaughter, A.S. Sweet, J.H.H. Weiler, *The European Court and National Courts - doctrine and jurisprudence* (Oxford 1997) 147-170, 152.

21. Hof van Justitie van de Europese Unie, *Internationale Handelsgesellschaft* (1970;114).

22. Voor een geschiedenis van de omgang van het Hof met het Europees recht zie: F. Sorrentino, 'La Costituzione italiana di fronte al processo di integrazione europea', in *Quaderni costituzionali*, (1993).

23. Giuseppe Dossetti, 'Costituzione e Riforme', *Quaderni costituzionali*, 2 (1995) 262.

24. Marta Cartabia, 'Of Bridges and Walls: the 'Italian Style' of Constitutional Adjudication', *Italian Journal of Public Law*, 1 (2016) 50.

25. Voor het debat over deze interpretatie, zie: Corte costituzionale italiana, *Frontini* (1973, 2; 372) annotatie van Barile; L. Sorrentino, 'La Tutela dei Diritti Fondamentali nell'Ordinamento Comunitario ed in Quello Italiano', in M. Cappelletti & A. Pizzorusso, *L' influenza del diritto europeo sur diritto italiano*,

(Milaan 1982) 35-49.

26. Corte costituzionale italiana (1973).

27. M Cartabia, *Principi inviolabili e integrazione europea* (Milaan 1995).

28. Bundesverfassungsgericht, *Internationale Handelsgesellschaft*, 'Solange I' (1974; BVerfGE 37, 271); 5 Duits Constitutioneel Hof, 29 mei 1974, BVerfGE 37, 271, § 56 ('Solange-I').

29. Bundesverfassungsgericht, *Wünsche Handelsgesellschaft*, 'Solange II' (1986; BVerfGE 73, 339).

30. Voor een intrigerende transfergeschiedenis: J.H. Reestman, 'The Franco-German Constitutional Divide : Reflections on National and Constitutional Identity', *European Constitutional law review* (2009); L. Besselink, 'National and Constitutional Identity before and after Lisbon' *Utrecht Law Review* 6 (2010).

31. Corte costituzionale italiana, *Granital*, (1984, CC 170/84) *Common market Law review*, 756, annotatie van G. Gaja.

32. Zie het interview op: law.nyu.edu/news/emile-noel-lecture-marta-cartabia-constitutional-court-italy-jean-monnet-center-international-and-regional-law-justice (geraadpleegd op 01-09-2019).

Afbeeldingen

Fig. 1: Foto: auteur.

Fig. 2: Afbeelding in publiek domein, bron Wikimedia Commons.

Fig. 3: Afbeelding in publiek domein, bron Wikimedia Commons.

Fig. 4: Foto: Rogier Kalkers © *Roma Aeterna*.

Fig. 5: Foto: W.P.F.M. van Schaik. Afbeelding in publiek domein, bron: Wikimedia Commons.

Fig. 6: Afbeelding in publiek domein, bron: National Archives United States of America.

Fig. 7: Afbeelding in publiek domein, bron: Wikimedia Commons.